

Zdzisław Gębołyś

or-cid 0000-0001-6322-478X

zdzislaw.gebolys@ukw.edu.pl

Biblioteka Miejska w Bydgoszczy w przededniu i w pierwszych miesiącach I wojny światowej

Abstract

**The Municipal Library in Bydgoszcz just before the outbreak
of World War I and during its first months**

The outbreak of World War I was one of the reasons that convinced Martin Bollert, director of the Municipal Library in Bydgoszcz, to show the impact of the war on activity of the library. It was also an opportunity to boast its own resourcefulness amidst widespread challenges facing the library, to show that the library can operate in these difficult times, and even serve as an example for other institutions that a library can work and develop during the war. Based on the war report of the library concerning the years 1913-1914 and other sources and studies, the information shows that the Municipal Library in Bydgoszcz functioned in these uncharacteristic time, describing its organization, personnel, book collection and utilization of its resources. The publication also shows the role of the person – library manager in running of this institution during a very difficult period.

Keywords: Municipal Library, Bydgoszcz, Martin Bollert, report, 1912-1914

Inter armae Musae silent. Wśród oręża milczą muzy. Wymowa tej znanej, starożytnej sentencji jest jednoznaczna. Konflikt zbrojny, a w szczególności wojna, nie sprzyja muzy, nie tylko utrudniają uprawianie sztuk, nauk, kultury, ale nawet je uniemożliwiają. Biblioteka, w odróżnieniu od kina, telewizji i Internetu, nie awansowała do rzędu Muz, ale z racji znajdujących się w niej wytworów literackich i naukowych, będących pod opieką muz, można odnieść to powiedzenie również do niej. Na dowód tego łatwo znaleźć tysiące przykładów w działalności bibliotek, których funkcjonowanie zostało zakłócone przez „brzęk oręża”, nie mówiąc już o rabunku, czy też zniszczeniu (często z premedytacją) księgozbiorów. Poza dyskusją jest przekonanie, że wojna wpływa negatywnie na działalność bibliotek. Dyskusyjna jest natomiast skala tego wpływu. Postaramy się to pokazać na przykładzie jednej z wielu tego typu instytucji, Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy. Pretekstem do podobnych rozważań jest roczne sprawozdanie tejże Biblioteki, faktycznie obejmujące dwa lata: 1913-1914, wydane w Bydgoszczy w 1915 roku¹. Autorem sprawozdania jest kierownik placówki, Martin Bollert. Bezpośrednim powodem opracowania i wydania sprawozdania był obchodzony w 1914 roku jubileusz 10-lecia utworzenia biblioteki. Jak się wydaje jednak, pośrednim powodem powstania tego dokumentu było objęcie przez M. Bollerta posady kierownika biblioteki, opuszczonej przez Georga Minde-Poueta, po tym, jak przeniósł się on do Drezna². Sprawozdanie jest ze strony Bollerta formą rozliczenia się z przeszłością, pokazania swoich dokonań oraz przedstawienia planów na przyszłość. Wybuch I wojny światowej był przypuszczalnie dodatkowym bodźcem, który skłonił Bollerta do ukazania niszczycielskiej siły wojny wobec biblioteki oraz szerzej wobec kultury, do pochwalenia się własną zaradnością w obliczu wyzwań stojących przed biblioteką w tej sytuacji oraz do pokazania, jak w tych trudnych czasach, biblioteka funkcjonowała. Być może również, w dalszym zamysle, dokument miał na celu uświadomienie innym bibliotekom, że także w czasie wojny, taka instytucja może działać, a nawet się rozwijać. Postaramy się tego

¹ Zob. M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*. Bromberg 1915.

² D. Geißler, Ch. Hermann: *Georg Minde-Pouet. W: Sächsische Biografie*. [online] [dostęp: 23.06.2021]. Dostępny w World Wide Web: [http://saebi.isgv.de/biografie/Georg_Minde-Pouet_\(1871-1950\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Georg_Minde-Pouet_(1871-1950)); Buder J.: *Minde-Pouet Georg. W: Neue Deutsche Biographie* 17 (1994), s. 534-535 [online] [dostęp: 23.06.2021]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz63477.html>; Georg Minde Pouet. W: Wikipedia https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Minde-Pouet; https://pl.wikipedia.org/wiki/Georg_Minde-Pouet; M. Romaniuk: *Minde-Pouet Georg W: Bydgoski słownik biograficzny*. Praca zbiorowa pod red. J. Kutę. T. 1, Bydgoszcz 1994. s. 81-82; Minde-Pouet Georg. W: *Encyklopedia Bydgoszczy*. [red. nac. W. Jastrzębski]. Bydgoszcz 2011, s. 63.

dowieść, dokonując opisu, analizy i oceny przedstawionych faktów. Spróbujemy na podstawie materiału źródłowego, jakim jest sprawozdanie, a także na bazie innych źródeł i opracowań, pokazać, jak Biblioteka Miejska w Bydgoszczy funkcjonowała w tych nienormalnych czasach, w szczególności przedstawimy jej organizację, personel, księgozbiór oraz użytkowanie jej zbiorów. W tle rozważań przedstawimy rolę kierownika biblioteki, jako sternika (kapitana), przemierzającego statkiem (biblioteką) przez wzburzone „morze”. Zastanowimy się również nad miejscem biblioteki w życiu codziennym bydgoszczan, zwłaszcza nad wpływem różnych ograniczeń wojennych, utrudniających korzystanie z jej zbiorów.

Martin Bollert

Naszą wojenną „opowieść” o Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy rozpoczniemy od przybliżenia sylwetki jej głównego bohatera, M. Bollerta. Przypo-

Martin Bollert
(1876-1968).

Źródło: Wojewódzka i Miejska
Biblioteka Publiczna im.
W. Bełzy w Bydgoszczy.
Czytelnia Zbiorów.

mnieć wypada w tym miejscu o sprawcy całego zamieszania, pierwszym dyrektorzę placówki. G. Minde-Pouet odszedł z Bydgoszczy, przyjmując dniem 1 lipca 1913 roku stanowisko dyrektora Zbiorów Miejskich w Dreźnie³. Jego miejsce zajął wówczas M. Bollert. Swoją kandydaturę na stanowisko kierownika Biblioteki Miejskiej zgłosił 14 maja 1913 roku. Kandydatura została zatwierdzona przez Radę Miejską Bydgoszczy 27 czerwca 1913 roku. Formalnie funkcję dyrektora biblioteki objął Bollert 8 września 1913 roku. Jego poprzednik, G. Minde-Pouet, pozostał na stanowisku do końca czerwca 1913 roku⁴. A zatem przez około dwa miesiące w bydgoskiej księżnicy panowało bezkrólewie. Jak sądzimy, działało to na bez większej szkody dla biblioteki, zważywszy że przypadło na czas kanikuły. Mamy prawo przypuszczać, że również M. Bollert wykorzystał

³ Zob. Z. Gębołyś: *Die Bromberger Stadtbibliothek (Biblioteka miejska w Bydgoszczy) w świetle referatu Georga Minde-Poueta*. „Kronika Bydgoska” 2020, T. 41, s. 367-381; M. Romaniuk: Minde-Pouet Georg op. cit., s. 82.

⁴ M. Romaniuk: *Bollert Martin (1876-1968)*. W: *Bydgoski słownik biograficzny*. Praca zbiorowa pod red. J. Kutę. T. 1. Bydgoszcz 1994, s. 29-30; M. Romaniuk: *Bollert Martin (1876-1968)*. W: *Encyklopedia Bydgoszczy*. T. 1. [red. nac. W. Jastrzębski]. Bydgoszcz 2011, s. 30-31.

ten czas na urlop, a zapewne także na przeprowadzkę z dalekiego Bonn, położonego na przeciwległym, zachodnim krańcu Cesarstwa.

Wybór Bollerta na funkcję dyrektora biblioteki był nieprzypadkowy. Przemawiała za nim dotychczasowa droga zawodowa i naukowa nowego dyrektora, a być może w jakimś stopniu również jego miejsce urodzenia – Frankfurt nad Odrą. Czynniki ten mógł mieć zresztą wpływ na decyzję Bollerta, który w 1901 roku opuścił wprawdzie rodzinne miasto „na zawsze”, ale też spędził w nim prawie 18 lat życia, włączając w to naukę w gimnazjum, do którego uczęszczał w latach 1882-1894, i w którym złożył egzamin dojrzałości. Nawiasem mówiąc, do Frankfurtu Bollert wrócił na krótko w 1899 roku, aby po ukończonych studiach odbyć w tamtejszym gimnazjum praktykę nauczycielską, zakończoną zdaniem egzaminem na nauczyciela szkół średnich⁵. M. Bollert urodził się 11 października 1876 roku we Frankfurcie nad Odrą, w rodzinie miejscowego pastora ewangelickiego Juliana i Marii z domu Cattien. Po ukończeniu szkoły średniej, kontynuował edukację wstępując w październiku 1884 roku na studia uniwersyteckie z zakresu teologii, filozofii i filologii niemieckiej, w Jenie. Pod koniec semestru letniego 1895 przeniósł się do Berlina, gdzie podjął studia na tamtejszym uniwersytecie. Studia ukończył w 1899 roku⁶. W 1901 roku uzyskał stopień doktora na uniwersytecie w Strassburgu na podstawie rozprawy pt. „Beiträge zu einer Lebensgeschichte von Franz Michael Leuchsenring”. Od 1901 roku datuje się nieprzerwana, aż do 1937 roku, kariera bibliotekarska M. Bollerta. Jej pierwszym etapem był wolontariat w dwóch bibliotekach uniwersyteckich, najpierw w Berlinie (VI 1901-VI 1902), następnie w Getyndze, gdzie pracował do końca września 1903 roku⁷. Wolontariat Bollerta był w istocie rzeczy praktyką bibliotekarską, do której odbycia był zobowiązany, chcąc wstąpić w szeregi wyższej służby bibliotecznej. Uwieńczeniem praktyki był pomyślnie złożony państwowy egzamin dla bibliotekarzy. Z Getyngi, gdzie w tak zwanym międzyczasie, został zatrudniony jako asystent biblioteczny, przeniósł się Bollert do Essen⁸. Faktycznie został

⁵ Martin Bollert. „*Sächsische Biografie*” [online] [dostęp: 23.06.2021]. Dostępny w World Wide Web: [https://saebi.isgv.de/biografie/Martin_Bollert_\(1876-1966\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Martin_Bollert_(1876-1966)); Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: *Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1925-1980*. Frankfurt a.m. 1985, s. 29; Martin Bollert. Wikipedia, [online] [dostęp: 23.06.2021]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Martin_Bollert https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Bollert.

⁶ G. Ohloff: Prof. Martin Bollert. *Die Bromberger Stadtbibliothek unter seiner Leitung 1913-1920*, „*Bromberg*“ 1968, Nr. 26, s. 8; Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: op. cit., s. 29.

⁷ Martin Bollert. „*Sächsische Biografie*” op. cit.; Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: op. cit., s. 29; Martin Bollert. Wikipedia, op. cit.

⁸ K. Nitzschke: *Begeisterter Bibliothekar und engagierter Reformator*. „SLUB-Kurier” 2001,

urlopowany, a powodem była oferta zatrudnienia go w charakterze bibliotekarza pomocniczego w Kruppsche Bücherhalle w Essen, bibliotece publicznej założonej i kierowanej przez Paula Ladewiga. Bardzo możliwe, że został tam skuszony sławą, którą zdobyła w świecie fachowym biblioteka koncernu Kruppa, sławą jednej z najnowocześniejszych bibliotek publicznych, wzorowanej na amerykańskich free public libraries⁹. Bardzo możliwe, że magnesem był jej kierownik, P. Ladewig¹⁰, który konsekwentnie rozwijał ją w tym kierunku i generalnie propagował jako wzorzec biblioteki ogólnodostępne, pozostając w opozycji do modelu biblioteki „wychowującej” Walthera Hofmanna¹¹. Faktem jest, że był to moment przełomowy w karierze zawodowej Bollerta. W Essen wdrożył się w opracowanie i udostępnianie zbiorów. Ten rok okazał się wielce znamienny w jego życiorysie bibliotekarskim. Właściwie na nim zaważył. Ladewig skierował Bollerta na tory nowoczesnego, otwartego na czytelników i ich potrzeby, bibliotekarstwa, z którego już nie zszedł do końca życia. O Ladewigu nigdy nie zapomniał. Gdy tylko dowiedział się o śmierci mistrza, choć sam odsunięty przez nazistów na „boczny tor”, poświęcił mu wzruszające wspomnienie¹².

Doświadczenie nabyte w Bibliotece Kruppa, jak się wydaje, wywarło przełożony wpływ na późniejsze losy zawodowe Bollerta, w tym na decyzję o przyjęciu posady bibliotekarza Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy. Zanim to się jednak stało musiało upłynąć 10 lat. W październiku 1904 roku zatrudnił się w bibliotece uniwersyteckiej w Bonn, najpierw jako pomocnik bibliotekarza (1904-1906), a od 1906 roku jako bibliotekarz¹³. W 1906 roku Bollert zmienił stan cywilny, zawierając 4 października 1906 roku związek małżeński z Elsą Noack. Miał z nią czwórkę dzieci: Ewę (1910), Lottę (1912), Frederikę (1914) i Marię (1917)¹⁴.

Nominacja na kierownika Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy była w pewnym sensie zwieńczeniem jego dotychczasowej kariery bibliotekarskiej, wyrazem uznania dla nabytego doświadczenia i osiągnięć. W Bydgoszczy Bollert spędził

H. 4, s. 10-11.

⁹ N. Kamp: *Die Entstehung der Städtischen Bücherhalle Essen*. „Bibliothek“ 191, Nr. 3, s. 364-389.

¹⁰ Z. Gębołyś: *Paul Ladewig – życie długie, zmienne, ale ciekawe*, W: *Wokół „Katechizmu biblioteki” Paula Ladewiga*. Red. Z. Gębołyś, Bydgoszcz, 2019, s. 15-33.

¹¹ *Politik der Bücherei. Paul Ladewig und die jüngere Bücherhallenbewegung*, Zsgst. von W. Thauer, Wiesbaden 1963; W. Thauer, P. Vodosek, *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland*, 2 erw. Aufl., Wiesbaden 1990.

¹² Bollert M., *Paul Ladewig 1858–1940*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 1942, H. 3-4, s. 160-168.

¹³ Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: op. cit., s. 29. Zob. też R. Mummendey: *Die Bibliothekare des wissenschaftlichen Dienstes der Universitätsbibliothek Bonn 1818-1968*. Bonn 1968, s. 54.

¹⁴ Martin Bollert. „Sächsische Biografie” op. cit.; Martin Bollert. Wikipedia op. cit.

długie 7 lat. W końcu 1916 roku podjął wprawdzie starania o posadę dyrektora Deutsche Bücherei w Lipsku, ale nie otrzymał jej wskutek różnicy zdań między nim a komisją Deutsche Bücherei na temat warunków funkcjonowania tej biblioteki¹⁵. W Bydgoszczy pozostał do 1920 roku, dostąpił tu również zaszczytu otrzymania tytułu profesora¹⁶.

Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg

20-stronicowe sprawozdanie z działalności Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy jest pierwszym tego typu dokumentem w dziejach bydgoskiej książki, który – dzięki publikacji – ujrzał światło dzienne. Zwyczaj ten Bollert kontynuował, wydając następne sprawozdania w latach 1915-1918¹⁷. Generalnie rzecz biorąc, ich adresatem były władze miasta, gdyż sprawozdanie było formą rozliczenia się kierownictwa biblioteki z powierzonych mu obowiązków. Wydanie drukiem czyniło je jednak dokumentem przeznaczonym nie tylko dla władz, nie tylko dla czytelników Biblioteki Miejskiej, ale dla wszystkich mieszkańców Bydgoszczy, zwłaszcza tych, którym działalność biblioteki leżała mocno na sercu. Jak się wydaje, przesłanki te zaważyły na kompozycji i zawartości sprawozdania. Zostało ono podzielone na sześć rozdziałów: 1. ogólny; 2. personel; 3. wydatki; 4. powiększenie (księgozbioru); 5. użytkowanie; 6. katalogi. Biblioteka została przedstawiona przez Bollerta na osi czasu, wyznaczonej przez dwa lata z „życia” biblioteki: 1913 i 1914¹⁸. Faktycznie autor w swej charakterystyce sięgnął do lat wcześniejszych, aż do 1911 roku, po to, aby pokazać rozwój biblioteki, jej osiągnięcia, ale też występujące „po drodze” problemy. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość to główne perspektywy czasowe, dostrzegalne w zasadzie w każdym z rozdziałów sprawozdania. Bollertowi, co wynika jasno z lektury, nie zależało wcale na eksponowaniu własnej osoby i swoich osiągnięć. Bynajmniej nie zamierzał też pomniejszać zasług swojego poprzednika, podkreślał jego zasługi dla biblioteki na każdym kroku. Najistotniejsze dla niego było pokazanie drogi, jaką przebyła biblioteka do momentu przełomowego, jakim była niewątpliwie wojna. Bollert, sam robiąc ten bilans, chciał jednocześnie jasno pokazać, co chciałby jeszcze zrobić dla biblioteki.

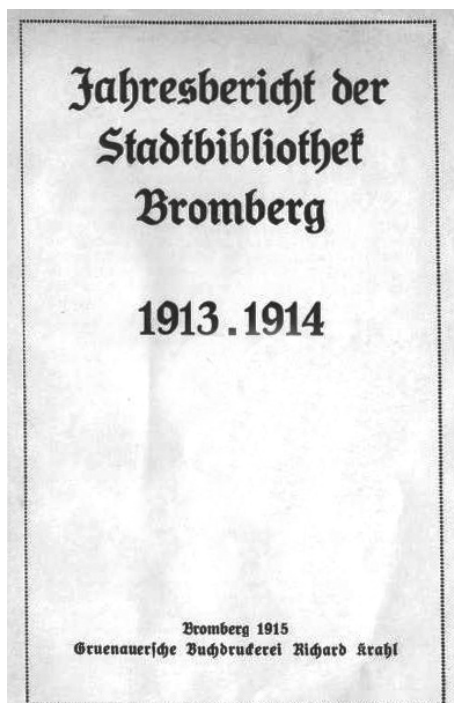
¹⁵ Ch. Hebig: *Der inneren Berufung gefolgt*. Zum 20. Todestag von Prof. Dr. Martin Bollert. „Zentralblatt für Bibliothekswesen“ 1988, H. 4, s. 169-172.

¹⁶ Martin Bollert. „Sächsische Biografie” op. cit.; Martin Bollert. W: A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: op. cit., s. 29; Martin Bollert. Wikipedia, op. cit.

¹⁷ *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1916*. Bromberg 1917; *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1917*. Bromberg 1918; *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1918*. Bromberg 1919.

¹⁸ M. Bollert M.: *Jahresbericht....* op. cit.

Strona tytułowa *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg*.

Źródło: Bollert M.: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*. Bromberg 1915.

wozdaniami P. Ladewiga z działalności Kruppsche Bücherhalle¹⁹, dostrzegamy lepiej i wyraźniej obszary pominięte lub słabo uwzględnione, ale z drugiej strony, widzimy, jak wiele ważnych informacji zawiera. I może rzecz najważniejsza. Sprawozdanie, a dziś jego digitalizacja²⁰, dały poniekąd Bibliotece „nieśmiertelność”. Uchroniły ją, przynajmniej częściowo, w wymiarze symbolicznym przed

Przeglądając i czytając sprawozdanie Biblioteki Miejskiej za lata 1913-1914 rodzi się pytanie, czy jest to źródło realnej, obiektywnej i kompletnej wiedzy o bibliotece. Odpowiedź na nie wymagałaby porównania analizowanego dokumentu z innymi zachowanymi sprawozdaniami, także z rękopiśmiennymi źródłami informacji o bibliotece. Takim źródłem wiedzy jest niewątpliwie tekst Bollerta. Czytając go po ponad 100 latach, wzbogacamy naszą wiedzę o bydgoskiej księżnicy. Sprawia to między innymi nieschematyczny charakter sprawozdania, częściowo analityczny, miejscami również syntetyczny, podnoszący wartość informacyjną dokumentu, uzmysławiający nam zarazem znaczenie biblioteki w życiu bydgoszczan. Nie jest to z całą pewnością sprawozdanie kompletne, aczkolwiek dostarcza podstawowych informacji statystycznych o bibliotece, o jej finansach, o użytkowaniu zbiorów i o samym księgozbiorze. Porównując je ze spra-

¹⁹ Bericht der Kruppschen Bücherhalle über das Jahr 1899/1900 mit Anlage: Die Verwaltung und Einrichtung der Bücherhalle, Essen 1900; Bericht der Kruppschen Bücherhalle über das Betriebsjahr 1900/1901, Essen 1901; Bericht der Kruppschen Bücherhalle über das Betriebsjahr 1901/1902, Essen 1902; Die Verwaltung und Einrichtung der Kruppschen Bücherhalle. Essen 1905; Die Verwaltung und Einrichtung der Kruppschen Bücherhalle. Essen 1910.

²⁰ M. Bollert: *Jahresbericht....* [dostęp: 23.06.2021]. Dostępny w World Wide Web: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/210973/edition/217624>.

nieprzyjacielskimi siłami dwóch wojen światowych. Obie wojny, a zwłaszcza II wojna światowa, obeszły się wprawdzie dość łaskawie z Bydgoszczą i jej instytucjami, ale przynajmniej, dokument taki – w obliczu potencjalnych zniszczeń – pozostawiał ślad po bibliotece.

Sprawozdanie Bollerta potraktujemy jako źródło wiedzy o bydgoskiej książnicy, nie podążymy jednak wiernie jego śladem, przede wszystkim z uwagi na częściowe „przemieszanie” wątków, zwłaszcza wątku personalnego. Obsada biblioteki przykładowo wzmiankowana jest w części wstępnej, w części zasadniczej poświęconej personelowi oraz na końcu tekstu. Nie da się wykorzystać sprawozdania do pokazania biblioteki w momencie odejścia Minde-Poueta i przejścia jej przez Bollerta. Autor bowiem tylko w niektórych miejscach (na przykład w rozdziale o katalogach) wspomina w jakim stanie odebrał bibliotekę, generalnie jednak chwali swego poprzednika. Charakteryzując bibliotekę, Bollert zasadniczo posługuje się statystyką roczną. Zważywszy, że Minde-Pouet odszedł w czerwcu 1915 roku, a następca objął stanowisko we wrześniu 1914 roku, trudno, nie będąc w posiadaniu statystyk miesięcznych, określić precyzyjnie stan biblioteki w chwili odejścia z niej Minde-Poueta. Możliwość porównania osiągnięć obu bibliotekarzy daje zestawienie statystyk z 1912 i 1914²¹ roku, które obrazują jednoznacznie działalność każdego z nich: 1912 – Minde-Poueta, 1914 – Bollerta. Byłaby to dobra podstawa do obiektywnej oceny jakościowej, gdyby nie wybuch I wojny światowej, który wprawdzie nie od razu zaciążył na działalności biblioteki, ale w niedługim czasie spowodował w niej znaczne przeobrażenia.

Biblioteka Miejska w Bydgoszczy w chwili wybuchu wojny

Wybuch wojny był niewątpliwie bardzo ważnym wydarzeniem, którego nie można było pominąć w sprawozdaniu. Bollert poświęca mu cały, drugi rozdział, zatytułowany „Wojna i biblioteka”, ale poza ogólnikami próżno w nim szukać dokładniejszych informacji o wpływie wojny na funkcjonowanie biblioteki²². Nie ma w sprawozdaniu ani słowa o ograniczeniach, którym podlegała również książnica po wprowadzeniu w całym państwie stanu wojennego. Mamy na myśli nie tylko ograniczenia dotyczące życia politycznego, praktycznie likwidujące działalność organizacji o charakterze politycznym, ale też inne, które dotknęły pozostałe instytucje (gospodarcze, religijne, społeczno-kulturalne), mocno je krępując. Nie wspomina też Bollert o zakazach, które weszły w życie na początku wojny, np. o zakazie organizowania zabaw publicznych wydanym we wrześniu 1914

²¹ M. Bollert: *Jahresbericht*..., s. 10, 12-16.

²² *Ibidem*.

roku²³. Bydgoszcz nie była w tym względzie wyjątkiem, podobne ograniczenia obowiązywały w całym państwie. Wyjątkowość czy nadzwyczajność Bydgoszczy wynikała z położenia miasta, leżącego niespełna 50 km od granicy prusko-rosyjskiej, które wkrótce stało się miastem przyfrontowym, oddalonym zaledwie 150 km od frontu wschodniego. Musiano się zatem liczyć z możliwością objęcia miasta działaniami wojennymi, wkrótce okazało się, że zagrożenie jest jak najbardziej realne. Obawy te zostały spotęgowane przez ofensywę rosyjską w sierpniu 1914 roku, a następnie odwrót wojsk niemieckich spod Warszawy na przełomie października i listopada 1914 roku²⁴. Ustąpiły one jednak wraz z listopadowym kontruderzeniem, uwalniającym Bydgoszcz od bezpośredniego niebezpieczeństwa opanowania miasta przez Rosjan. Nie oznaczało to bynajmniej poczucia wyraźnej ulgi wśród bydgoszczan. Skutki wojny wkrótce zaczęły być widoczne gołym okiem. Z dnia na dzień pogarszała się sytuacja aprowizacyjna mieszkańców, rosły ceny, zaczynały się braki towarów. Do miasta zaczęli napływać uchodźcy z Prus Wschodnich, z miasta – wypływać na front zmobilizowani żołnierze. W miarę postępu walk zaczęły się pojawiać transporty rannych żołnierzy, także kolumny pojmanych w niewolę jeńców rosyjskich. Jednym słowem, sytuacja odbiegała dalece od normalności i nie sprzyjała funkcjonowaniu instytucji kultury²⁵. Po latach, w 1922 roku, Bollert obrazowo naszkicował Bydgoszcz sprzed i po wybuchu wojny, widzianą z okna biblioteki wychodzącego na plac Fryderycjański. Jak wspomina, przed wojną miejsce to zamieniało się dwa razy w tygodniu w plac targowy, owocowo-kwiatowo-mięsny. Po tym, jak 31 lipca 1914 roku, porucznik regimentu grenadierów, stacjonującego w Bydgoszczy, ogłosił przy pomniku Fryderyka Wielkiego stan wojenny „na targ przychodziły ledwo dwie, trzy kobiety, sprzedające bryły węgla”²⁶.

Bollert w sprawozdaniu z jakichś powodów nie szkicuje nawet tych obrazów życia codziennego, które rzutowały na działalność biblioteki. Czy to efekt cenzury (wojskowej), czy autocenzura, na zawsze pozostanie już tajemnicą,

²³ *Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Bromberg*. 1914 Nr. 31, s. 315-322; K. Grysińska-Jarmuła: *Bydgoszcz w okresie I wojny światowej*. „Kronika Bydgoska”, 2014, T. 35, s. 25-40; Z. Urbanek: *Bydgoszcz w okresie pierwszej wojny światowej*. „Kalendarz Bydgoski” 1972. Bydgoszcz 1975, s. 73-82.

²⁴ M. Wojciechowski: *Bydgoszcz w latach I wojny światowej oraz w okresie przełomu (1914-1920)*. W: *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*. Zbiór artykułów pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego. Warszawa 1996, s. 167-171; M. Wojciechowski: *W okresie pierwszej wojny światowej i powstania wielkopolskiego (1914-1920)*. W: *Historia Bydgoszczy*. T. 1. Pod red. M. Biskupa, Bydgoszcz 1991, s. 600-604.

²⁵ *Ibidem*, s. 604.

²⁶ M. Bollert: *Erinnerungen an die Bromberger Bibliotheken*. „*Ostdeutsche Monatshefte für Kunst und Geistesleben*” 1920 H. 1 s. 503.

Siedziba Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy
(1914) – plac Fryderykowski 1
(dziś Stary Rynek 24).

Źródło: Wojewódzka i Miejska
Biblioteka Publiczna
im. W. Bełzy w Bydgoszczy.
Czytelnia Zbiorów Specjalnych.

się do pomocy w pracach Czerwonego Krzyża. Bollert, otrzymawszy wezwanie do stawienia się u władz wojskowych, sądził, że i on wkrótce uda się na front i będzie musiał zamknąć bibliotekę. Tak się jednak nie stało, dlatego też zdecydował, że ksiąźnica będzie pracować w tym samym wymiarze godzin, jak przed wybuchem wojny²⁸. Słuszność tej decyzji potwierdziły wskaźniki udostępniania, które po 10 dniach od rozpoczęcia wojny, powróciły do poziomu z poprzedniego miesiąca. Z wydarzeń wojennych odnotował Bollert jeszcze wtargnięcie Rosjan do Prus Wschodnich (VIII 1914) oraz odwrót wojsk niemieckich spod Warszawy, które to wydarzenia przyniosły zakłócenia w udostępnianiu zbiorów²⁹. Generalnie jednak ze stron sprawozdania wyziera optymizm. Pozytywne nastawienie autora wiązało się z faktem, iż miasto nie ograniczyło budżetu biblioteki, co Bollert uznał za wyraz troski ze strony władz miejskich. Magistrat Bydgoszczy włączył Bibliotekę do pracy na rzecz wojska. Zaczęła ona zaopatrywać lazarety (szpitale wojskowe) w książki i czasopisma, pochodzące z własnych zbiorów oraz ze zbiorów³⁰. Ponadto bibliotekarz miejski (Bollert) został zobowiązany do zredagowania i wydania listów z frontu przesyłanych przez urzędników miejskich (Bromberger

chyba że znajdzie się wytłumaczenie w rękopisach Bollerta, przechowywanych w Sächsische Landesbibliothek w Dreźnie²⁷. W dokumencie dzieli się autor swoimi obawami co do przyszłości biblioteki wobec powołania trzech spośród czterech pracowników do wojska (Dr. Friedricha Knorrka, Bruno Boelkego, Kleina), rejestruje spadek zainteresowania biblioteką w pierwszych dniach wojny, opustoszenie wypożyczalni i czytelni. Jedynie czytelnia gazet była odwiedzana przez bydgoszczan spragnionych informacji z kraju i ze świata, których nie mogły im przecież dać ogłoszenia naklejane na słupach. Hurrapatryotyczne uniesienie udzieliło się również bibliotekarzom, niepowołanym do służby wojskowej, którzy zaangażowali

²⁷ SLUB, Mscr.Dresd.App.1378.a; Mscr.Dresd.App.1378.b; Mscr.Dresd.App.1378,I–III

²⁸ M. Bollert: *Jahresbericht...*, s. 3-4.

²⁹ *Ibidem*, s. 4

³⁰ *Ibidem*, s. 4-5.

Feldbriefe), a w dalszej kolejności – do założenia archiwum wojennego, służącego do gromadzenia szeroko rozumianej literatury wojennej (listy, pamiętniki), której autorami byli bydgoszczanie³¹.

Personel

Wojna najdobitniej i najbardziej boleśnie odcisnęła swoje piętno na personelu biblioteki. Wspomnieliśmy o powołaniu do wojska trzech jej pracowników. Już wkrótce jeden z nich, urzędnik biurowy Boelke, po tym, jak został ranny w nogę i uznany za niezdolnego do dalszego noszenia broni, powrócił do służby bibliotecznej. Dozorca Klein, odznaczony za męstwo i awansowany na stanowisko sierżanta, przez dłuższy czas nie wracał do pracy. Niestety, w pierwszych miesiącach wojny biblioteka okryła się również żałobą, po tym jak dr F. Knorrek – ranny w styczniu 1915 roku we Francji – zmarł 23 stycznia wskutek odniesionych ran³². Trudna sytuacja kadrowa w bibliotece, a przez to trudności w realizacji zadań, wystąpiły jeszcze przed wybuchem wojny w wyniku częstej fluktuacji personelu. Dotyczyło to zwłaszcza pracowników pomocniczych i praktykantów. W związku z tym, w marcu 1914 roku Bollert polecił komisji bibliotecznej zwerbowanie chętnych do nieodpłatnej pracy. Jak się okazało, był to bardzo dobry pomysł. Na wezwanie zgłosiło się aż 11 osób, w tym jeden mężczyzna. Zostali oni skierowani do uzupełniania oraz tworzenia katalogów, a także do wypożyczania książek. Trzy kobiety z tego grona związały się z biblioteką na dłużej (Helene Ristau, Else Auerbach, Lucie Wolff)³³.

Wydatki biblioteki

Optymizm, gdy chodzi o środki finansowe na działalność biblioteki, nie do końca był uzasadniony. Częściowo jest on zrozumiały dzięki przytoczonym przez Bollerta danym statystycznym. Rzeczywiście wydatki w 1913 roku wzrosły w stosunku do roku poprzedniego, w roku 1914 jednak już tylko w mikroskopijnej skali – zob. Tabela 1.

Tab.1. Wydatki Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912-1914.

Wiekść wydatków	Rok		
	1912	1913	1914
Zakup	7150,-	8454,-	6094,-

³¹ *Ibidem*, s. 4-5; *Den Krieg sammelnde Weltkriegssammlung der Deutschen Nationalbibliothek*. Berlin 2014; *Bromberger Feldbriefe... von Angehörigen der Stadtverwaltung*. Bromberg 1914-1917.

³² M. Bollert: *Jahresbericht...*, s. 4.

³³ *Ibidem*, s. 8-9.

Introligator	2170,-	2666,-	1633,-
Wydatki rzeczowe	20125,-	24380,-	23063,-
Razem	33684,-	38960,-	39968,-
Place?	4239,-	3460,-	3968,-

Źródło: M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*.

Bromberg 1915, s. 10.

Niezgodności pomiędzy kwotą końcową a sumą pojedynczych wydatków, jak się wydaje, skrywają wydatki osobowe, czyli płace pracowników biblioteki. Jednak, co uderza z tego zestawienia, to spadek wydatków poza płacami, we wszystkich kategoriach, największy w obrębie zakupów i oprav. To przypuszczenie zdaje się potwierdzać lakoniczna informacja o wydatkach na personel biblioteki, zamieszczona w sprawozdaniu Biblioteki Miejskiej z 1918 roku. Zgodnie z nią w 1916 roku wyniosły one 3152 marek, a w 1917 roku – 5178 marek³⁴.

Jeszcze ciekawsze wnioski przynosi jednak analiza wydatków poniesionych przez bibliotekę na zakup nowych książek – zob. Tabela 2.

Tab. 2. Wydatki na nowe nabytki do Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912-1914.

Wielkość wydatków	Rok		
	1912	1913	1914
Nowe książki	2532,-	1433,-	783,-
Kontynuacje	1820,-	1457,-	528,-
Czasopisma	2160,-	2878,-	2370,-
Antykwariat	998,-	2686,-	2413,-
Razem	7510,-	8454,-	6094,-

Źródło: M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*.

Bromberg 1915, s. 10.

Najmocniejszymi pozycjami nabytków biblioteki, tylko w niewielkim stopniu uszczuplonymi przez wojnę, był zakup (prenumerata) czasopism i zakup antykwaryczny. Najbardziej ucierpiały wydatki na zakup nowości wydawniczych oraz kontynuacje. Widać to wyraźnie już w zestawieniu pokazującym dane ilościowe, przypadające na poszczególne formy wpływu. Liczba zakupionych

³⁴ *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1917*. Bromberg 1918, s. 10.

książek, nieznacznie tylko malejąca, przynajmniej w latach 1912 i 1913, jest prawie dwukrotnie wyższa od nabytków, które trafiły do biblioteki w formie darów i wymiany. Rok 1914 przynosi jednak koniec pozytywnego trendu. Dary osiągają prawie ten sam poziom, co zakupy, a z wymianą nawet go przekraczają. Jedyne, co mogło napawać optymizmem, to wyjątkowo bogaty zestaw czasopism, liczący 252 tytuły³⁵. Bollert przechodzi nad tymi kwestiami do porządku dziennego. Dla niego ważniejszy jest fakt, iż wydatki na bibliotekę w przeliczeniu na głowę mieszkańca (72 Pfg) były dwu- a nawet trzykrotnie wyższe niż w innych miastach (Elberfeld – 25 Pfg; Charlottenburg – 40 Pfg), spadek zakupów kładł natomiast na karb rosnących z roku na rok cen książek³⁶.

Niemniej ciekawe wnioski płyną z zestawienia nabytków biblioteki według działów wiedzy. Najwięcej zakupów przypada na szeroko rozumianą humanistykę, od 66 do 75%. Ta dominacja jest widoczna, nawet jeśli wyróżnimy w tej kategorii jako odrębne grupy nauki społeczne i humanistyczne. Nauki humanistyczne obejmują w podziale na lata następujące wartości: 53% (1912); 37% (1913); 56% (1914). Na nauki społeczne natomiast przypada odpowiednio: 21% (1912); 16% (1913); 11% (1914). Udział literatury z obszaru nauk matematyczno-przyrodniczych zamyka się w następujących procentach: 11% (1912); 9% (1913); 8,7% (1914). Dane te wskazują z jednej strony na wyraźną orientację biblioteki jako placówki o profilu humanistycznym, z drugiej – na uwzględnianie przez Bollerta w polityce zakupów również potrzeb przedstawicieli techniki, przemysłu, nauk ścisłych, co odpowiadało potrzebom płynącym z miasta, uchodzącego już w końcu XIX wieku za ważny ośrodek przemysłowy – zob. Tabela 3.

Tab. 3. Nabytki Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912-1914 według działów wiedzy.

Rok	Nauki społeczne	Nauki humanistyczne	Nauki przyrodnicze	Dział ogólny	Inne
1912	491 (20,8%)	1256 (52,9%)	261 (11%)	309 (13%)	59 (2,5%)
1913	412 (16,3%)	1476 (58,4%)	227 (9%)	406 (16%)	5 (0,2%)
1914	338 (9,4%)	2010 (55,7%)	313 (8,7%)	462 (12,8%)	483 (13,4%)

Źródło: M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*.

Bromberg 1915, s. 12.

³⁵ *Verzeichnis der im Lesezimmer ausliegenden Zeitschriften*. Bromberg 1916.

³⁶ M. Bollert: op. cit., s. 505.

Żałować należy, że w jubileuszowym sprawozdaniu dyrektor nie zamieścił charakterystyki zbiorczej i dziedzinowej księgozbioru. Według danych przedstawionych w „Jahrbuch der deutschen Bibliotheken” księgozbiór Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy liczył w 1913 roku 54 029 tomów, a rok później, w 1914 roku – 56 405 tomów³⁷. Z danych, opublikowanych po ponad 50 latach przez E. Szymańdę wynika, że pomiędzy strukturą rzeczową księgozbioru a strukturą nabytków, występowała ścisła korelacja. W 75-tysięcznym księgozbiórze, humanistyka zajmowała 65% (46 500), nauki przyrodnicze i ścisłe – 23,3% (17 500), a dział ogólny – 14,6% (11 000)³⁸. Należy przypuszczać, pośrednie dowody na to znajdujemy w charakterystyce biblioteki G. Minde-Poueta z 1911 roku³⁹, iż Bollert utrzymywał niekorzystny trend w polityce gromadzenia, jakim był bardzo wysoki poziom darów w całym księgozbiórze. Za kierownictwa Minde-Poueta stanowiły one ponad 85% całego zbioru. Bardzo wątpliwe, aby w ciągu 7-letnich rządów Bollerta, był on w stanie odmienić sytuację w tym względzie. Przeczy temu statystyka nabytków według wpływów, w której ilość darów waha się w przedziale 39%-43%: 39% (1912), 32% (1913), 43% (1914). Bollert zdaje się bagatelizować lub też nie dostrzegać w tym jakiegokolwiek zagrożenia dla biblioteki. Trudno inaczej interpretować jego słowa: „[...] poprzez dary wpłynęło wiele wartościowych dzieł, których biblioteka nie mogłaby kupić z własnych środków”⁴⁰. Jednocześnie dyrektorowi należą się słowa uznania za zamieszczenie w sprawozdaniu listy donatorów biblioteki. Darczyńców podzielił na trzy grupy: 1. ofiarodawców prywatnych; 2. firmy; 3. władze zwierzchnie, instytuty i stowarzyszenia. Przy nazwiskach i nazwach brakuje wprowadzić danych statystycznych, ale nie umniejsza to wartości zestawienia. Wynika z niego, że los Biblioteki Miejskiej, tzn. jej rozwój, był przedmiotem troski wielu bydgoszczan. Zwłaszcza po latach obserwacja ta jest szczególnie cenna. Wśród osób fizycznych, obdarowujących bibliotekę, spotykamy nazwiska nauczycieli (np. prof. dr Jacob), burmistrzów (Hugo Wolff; Paul Mitzlaff), urzędników (radca miejski Wenzel; miejski radca budowlany Metzger), adwokatów (np. Beerwald), duchownych (np. Becker), lekarzy (np. Queimer) i oczywiście bibliotekarzy (np. Bollert; Knorrek). Dary płynęły

³⁷ *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken. Hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare. Jhrg. 12.* Leipzig 1914, s. 25; *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken. Hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare. Jhrg. 11.* Leipzig 1913, s. 25.

³⁸ E. Szymańda: *Początki i rozwój działalności. W: Życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903-1963.* Bydgoszcz 1965, s. 59-62. – niestety, dane statystyczne zawarte w tabelce budzą wątpliwości co do ich wiarygodności. Chodzi o to, że E. Szymańda odnosi je do okresu 1904-1920, a ponadto zaokrągla końcówki do zera.

³⁹ G. Minde-Pouet: *Die Bromberger Stadtbibliothek.* Lissa 1911.

⁴⁰ M. Bollert: *Jahresbericht...*, s. 11.

też z firm, zwłaszcza powiązanych z biblioteką, np. z drukarni (Dittmann, Buchdruckerei; Gruenaursche Buchdruckerei) i księgarni (Ebecke Buchhandlung), ale na liście znalazła się również fabryka mebli (Hega) i apteka. Bardzo liczną grupę wśród ofiarodawców stanowiły instytucje, szkoły i stowarzyszenia, bardzo różnej proveniencji (inżynierowie, rybacy, naukowcy, sportowcy, kupcy i inni)⁴¹.

Udostępnianie

Miarą użyteczności każdej biblioteki jest udostępnianie. Wskaźniki użytkowania biblioteki mówią niejednokrotnie więcej o kondycji biblioteki aniżeli jakiegokolwiek pochwały ze strony przedstawicieli władz, czy też deklaracje uczynienia z biblioteki najbardziej popularnej placówki w mieście, w regionie, czy w kraju. Bollert był niewątpliwie tego świadom, świadczy o tym choćby liczba stron (7), które poświęcił na omówienie tego problemu w jubileuszowym raporcie. Biblioteka Miejska w Bydgoszczy w 1914 roku była otwarta codziennie. Z wypożyczalni czytelnicy mogli skorzystać w godzinach 12.30-13.30 oraz 16-17.30. Czytelnia była otwarta dla zainteresowanych również codziennie w godzinach: 10-13; 17-21⁴². Sprawozdanie Bollerta dostarcza informacji ogólnych i szczegółowych, syntetycznych i analitycznych. Dowodem na rosnącą popularność biblioteki jest, według autora, liczba składanych przez czytelników zamówień. W ciągu 3 lat (1912-1914) uległa ona podwojeniu, z poziomu 14 203 zamówienia w 1912 r. do liczby 30 945 zamówień w 1914 roku⁴³. Tak znaczący przyrost niewątpliwie należy zapisać na konto działań Bollerta. Nie bagatelizujemy, paradoksalnie pozytywnego, wpływu wojny na zainteresowanie biblioteką przez miejscowych, bydgoskich użytkowników. Towarzyszył jemu także znaczny, prawie trzykrotny spadek zamówień wysyłanych do bydgoskiej księżnicy z bibliotek zagranicznych. Trzeba podkreślić, że większość zamówień była realizowana – zob. Tabela 4.

Tab. 4. Zamówienia i wypożyczenia w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912-1914.

Rok	Zamówienia		Wypożyczenia	
	Krajowe	Zagraniczne	Krajowe	Zagraniczne
1912	13450	753	13384	420
1913	16078	1028	15692	537
1914	30608	337	28040	183

Źródło: M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*.

Bromberg 1915, s. 13.

⁴¹ *Ibidem*, s. 11-12.

⁴² *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken. Hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare. Jhrg. 12.* Leipzig 1914, s. 25; *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken. Hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare. Jhrg. 11.* Leipzig 1913, s. 25.

⁴³ M. Bollert: *Jahresbericht...*, s. 12-13.

Wy tłumaczenia tendencji wzrostowej zwykliśmy szukać w zwiększonym napływie czytelników, w szerszym dostępie do zbiorów poprzez przedłużenie

Wypożyczalnia Biblioteki Miejskiej
w Bydgoszczy.

Źródło: Wojewódzka i Miejska
Biblioteka Publiczna im. W. Bełzy
w Bydgoszczy.
Czytelnia Zbiorów Specjalnych.

dni pracy i godzin otwarcia biblioteki, i pewnie nie bez podstaw, także w modernizacji źródeł informacyjnych (katalogi), nie mówiąc już o zwiększonych zakupach oraz zmieniającym się personelu. W przypadku bydgoskiej ksiąźnicy usprawnienia w zakresie udostępniania zbiorów były zbyt znikome, aby uznać je za źródło osiągnięć biblioteki. Przyrost liczby wypożyczających był bowiem nie tak duży – o 5% w roku 1913 w stosunku do roku 1912 i o 15% w roku 1914 w stosunku do roku poprzednie-

go. Nie mogło być jednak inaczej, skoro czas pracy wypożyczalni przedłużono tylko o 1,5 h, z 2,5 h do 4 h dziennie, zmieniając przy tym dotychczasowy tryb składania zamówień⁴⁴. Czytelnicy nie musieli odtąd zamawiać książek wyłącznie przed godz. 9.00, mogli to robić również w godzinach pracy biblioteki. Barięą w uczynieniu biblioteki bardziej dostępną była też ciasnota. Zaczynało brakować miejsca w magazynie oraz w dziale katalogowym, służącym między innymi do składania zamówień. Mieściło się tam jednocześnie pięć osób, w tym jeden bibliotekarz i czterech czytelników. Niewystarczająca powierzchnia użytkowa biblioteki stawała się więc przeszkodą w upowszechnianiu czytelnictwa. Pomimo tego, że czytelnia była dostępna we wszystkie dni powszednie, łącznie z sobotą, ilość odwiedzających właściwie niewiele się zmieniała⁴⁵ – zob. Tabela 5.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 6; *Benutzungsordnung. Stadtbibliothek Bromberg. 4. Ausg.* Bromberg 1915; *Benutzungsordnung. Stadtbibliothek Bromberg. 5. Ausg.* Bromberg 1918.

⁴⁵ M. Bollert: *Jahresbericht...*, s. 6.

Tab. 5. Wypożyczający i odwiedzający w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912-1914.

Rok	Wypożyczający	Odwiedzający
1912	1058	22403
1913	1110	23032
1914	1322	22695

Źródło: M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*.

Bromberg 1915, s. 15, 16.

Zważywszy jednak na, wspomniane wyżej, ograniczenia biblioteki, biorąc też pod uwagę liczebność mieszkańców Bydgoszczy, przytoczone wskaźniki, choć nie dawały powodu do zadowolenia, nie przynosiły miastu wstydu. Wprawdzie z Biblioteki korzystał tylko co 17. mieszkaniec miasta, a co trzeci z czytelników, ale wskaźniki wypożyczeń przedstawiały się lepiej. Na głowę mieszkańca przypadało średnio 13 książek w roku 1912, 14,6 w 1913 oraz 21,3 książki w 1914 roku.

Ważnym źródłem wiedzy o czytelnikach w Bydgoszczy w latach 1912-1914 są, sporządzone przez Bollerta, szczegółowe analizy wypożyczeń. Podsumowanie przeprowadzone według działów wiedzy, wykazuje kilka prawidłowości, które, jak słusznie zauważył autor sprawozdania, można traktować jako odzwierciedlenie zainteresowań czytelniczych bydgoszczan. Najchętniej wypożyczane były przez nich dzieła z obszaru nauk humanistycznych: 1912 (86,7%), 1913 (87,8%), 1914 (91,4%). Wyraźnie w tyle pozostawało czytelnictwo dzieł z zakresu nauk przyrodniczych i społecznych – zob. Tabela 6.

Tab. 6. Wypożyczenia w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912-1914 według dziedzin wiedzy.

Rok	Nauki społeczne	Nauki humanistyczne	Nauki przyrodnicze	Dział ogólny	Inne
1912	519 (3,8%)	1919 (86,7%)	923 (6,7%)	340 (2,5%)	53 (0,4%)
1913	535 (3,3%)	14262 (87,8%)	1161 (7,1%)	261 (1,6%)	10 (0,6%)
1914	582 (2,1%)	25652 (90,9%)	1333 (4,7%)	623 (2,2%)	33 (0,1%)

Źródło: M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913*

1914. Bromberg 1915, s. 13-14.

Zapewne, podobny trend występował w czytelnictwie. Niestety, Bollert nie zamieścił w swoim sprawozdaniu tabeli ilustrującej ilości tych wypożyczeń, ani książek, ani też czasopism. W ujęciu bardziej szczegółowym, dotyczącym działów wiedzy, zauważamy dominację literatury i językoznawstwa (8029 – 10 023

– 19 509), historii (1831 – 1997 – 3253), sztuki (1033 – 1051 – 1704) oraz filozofii w połączeniu z pedagogiką (776 – 911 – 891). Wyraźnie odstają od nich poszczególne dziedziny z obszaru nauk ścisłych i społecznych. W obrębie nauk ścisłych posłużymy się przykładami z medycyny (161 – 162 – 18), matematyki (483 – 528 – 504) oraz technologii (180 – 144 – 291). Jeśli chodzi o nauki społeczne, to wskaźniki kształtowały się na podobnym poziomie: prawo (140 – 111 – 77); nauki o państwie (199 – 280 – 216)⁴⁶.

Działalność Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy, a zwłaszcza jej efekty, widać wyraźniej, jeśli spojrzeć na Bydgoszcz jako na miasto, na jej potencjał polityczny i gospodarczy. Była ona wówczas siedzibą wielu władz i instytucji rządowych. W mieście siedzibę miał przedstawiciel rządu królewskiego, dyrekcja poczty, dyrekcja kolei żelaznych, sąd krajowy, garnizon⁴⁷. Niemniej ważne jest spojrzenie na potencjał kulturalny miasta. Bydgoszcz pozostawała wprawdzie

Czytelnia Biblioteki Miejskiej
w Bydgoszczy.

Źródło: Wojewódzka i Miejska Biblioteka
Publiczna im. W. Bełzy w Bydgoszczy.
Czytelnia Zbiorów Specjalnych.

daleko w tyle za stolicą prowincji, Poznaniem, ale też z roku na rok jej życie kulturalne, i szerzej umysłowe, ulegało wzbogaceniu. Na początku XX wieku działało w mieście kilkadziesiąt stowarzyszeń zawodowych, kulturalnych i sportowych, kwitł ruch śpiewaczy. Od roku 1896 funkcjonował tu też stały teatr. W Bydgoszczy były wydawane ogółem 123 periodyki, w tym 3 gazety⁴⁸. W latach 1894-1911 nastąpił znaczny rozwój szkolnictwa. W przededniu I wojny światowej funkcjonowało tu 14 szkół ludowych, 4 szkoły średnie oraz kilka szkół zawodowych. W roku 1906 otwarto w mieście namiastkę szkoły

wyższej, Kaiser-Wilhelm-Institut für Landwirtschaft⁴⁹. Te i inne działania inwestycyjne miały na celu nie tylko rozwój miasta, ale zawierały również pierwiastek

⁴⁶ *Ibidem*, s. 12.

⁴⁷ Bromberg. Hrsg. vom Verein der Haus- und Grundbesitzer. Bromberg 1914, s. 8-11.

⁴⁸ Zob. M. Romaniuk: *Prasa niemiecka w Bydgoszczy*. W: *Historia Bydgoszczy*. T. 2. Cz. 1 1920-1939. Pod red. nauk. M. Biskupa. s. 305.

⁴⁹ *Bericht über die Verwaltung der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Bromberg für die Rechnungsjahre 1898-1910*. Bromberg 1911, s. 130-142; Bromberg. Hrsg. vom Verein der Haus- und Grundbesitzer. Bromberg 1914, s. 11-14.

polityczny. Wspierane finansowo przez państwo niemieckie służyły realizacji programu tzw. „polityki podnoszenia” (Hebungspolitik), której celem było umocnienie niemieczyny poprzez zapobieżenie odpływu ludności niemieckiej⁵⁰.

Na tym tle lepiej możemy ocenić również poszczególne elementy struktury społecznej czytelników korzystających z wypożyczalni i czytelni w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy. Drobiazgową analizę Bollerta, ujmującą czytelników w 24 kategorie, uprościmy, przedstawiając osiem wyróżniających się grup – zob. Tabela 7.

Tab. 7. Czytelnicy Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912-1914 według zajęć i zawodów.

Rok	Grupy czytelników								
	Uczniowie	Urzędnicy	Przemysł	Nauczyciele	Wojskowi	Wolne zawody	Bez zawodu	Kobiety	Władze
1912	19,8%	18,4%	7,8%	20,8%	5,9%	5,2%	17,6%	3%	0,7%
1913	19%	18,5%	14,2%	19,4%	3%	4,9%	19,8%	8,2%	0,5%
1914	16,9%	15,4%	15,3%	15,9%	4,5%	4,9%	24,3%	4,9%	0,4%

Źródło: M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*. Bromberg 1915, s. 15.

Na podstawie powyższego zestawienia możemy sformułować przynajmniej kilka wniosków. Po pierwsze taki, że biblioteka bydgoska była placówką egalitarną, to znaczy dostępną dla wszystkich grup społecznych i zawodowych. Po drugie, przynajmniej w okresie objętym raportem, krąg użytkowników był bardzo różnorodny i zrównoważony, o czym świadczą mniej więcej podobne wskaźniki w obrębie pięciu głównych grup czytelników (uczniowie; urzędnicy; rolnicy,

⁵⁰ Zob. B. Balzer: *Die preußische Polenpolitik 1894-1908 und die Haltung der deutschen konservativen und liberalen Partei (unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Posen)*. Frankfurt am Main 1990, s. 32.

Czytelnia Biblioteki
Miejskiej w Bydgoszczy.

Źródło: Wojewódzka i Miejska
Biblioteka Publiczna im. W. Bełzy
w Bydgoszczy. Czytelnia Zbiorów
Specjalnych.

rzemieślnicy; fabrykanci; nauczyciele; osoby bez zawodu).

Do nieco odmiennych refleksji prowadzi lektura struktury społeczno-zawodowej osób odwiedzających czytelnię. Najliczniejszą grupę stanowili tu przedstawiciele świata techniki, rzemiosła i przemysłu. Na podobnym poziomie (1912 – ok. 16%) reprezentowani byli uczniowie, urzędnicy i nauczyciele. Wpływ wojny dostrzegamy w dwóch miejscach, tj. w spadku liczby czytelników wśród osób bez zawodu (powołania do wojska?) oraz we wzroście liczby korzystających z czytelnii kobiet – zob. Tabela 8.

Tab. 8. Czytelnicy Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912-1914 korzystający z czytelnii według zajęć i zawodów.

Rok	Grupy czytelników								
	Uczniowie	Urzędnicy	Przemysł	Nauczyciele	Wojskowi	Wolne zawody	Kobiety	Robotnicy	Bez zawodu
1912	12%	15,7%	33,3%	13%	2,2%	4,2%	1,6%	0,3%	17,8%
1913	13,5%	17,6%	42%	9,2%	0,8%	4,6%	4,8%	0,008%	7,5%
1914	12,1%	16,1%	36,7%	14,9%	1,8%	9,3%	-	4,7%	0,4%

Źródło: M. Bollert: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914.*

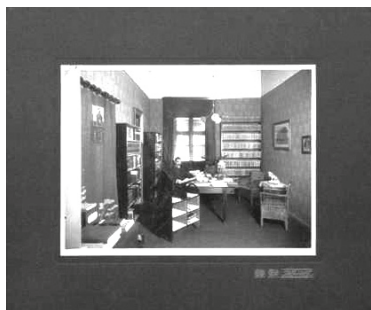
Bromberg 1915, s. 15-16.

Katalogi

M. Bollert w początkach swojego kierowania placówką nie wprowadzał radykalnych zmian ani nie przebudował bydgoskiej biblioteki. W pierwszych tygodniach i miesiącach starał się ją zmieniać, naprawiać, uzupełniać braki. Robił to, co było możliwe i na co pozwalały mu środki, które miał do dyspozycji. Zauważalne było to w przypadku katalogów. Za urzędowania jego poprzednika, G. Minde-Poueta, biblioteka posiadała dwa katalogi w formie kartkowej – alfabetyczny

i systematyczny. Bollert postanowił je utrzymać, lekko ukrywając swoje niezadowolenie z ich stanu. Dostrzegalne było ono w wypowiedzianych niegdyś przez niego słowach, iż „katalogi miały być dostępne dla każdego, przejrzyste i wydajne”⁵¹. Tymczasem, jak stwierdził, do końca 1912 roku nie udało się skatalogować wszystkich nowych nabytków. Pierwszym zadaniem, które sobie postawił było naprawienie tego stanu rzeczy. Polecił zatem, aby katalogować nowe nabytki na bieżąco, a w drugiej kolejności zająć się uzupełnieniami⁵². Druga część zadania została zrealizowana do połowy 1914 roku, między innymi dzięki przejmowaniu opisów bibliograficznych z „Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg”.

Katalogi Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy.

Źródło: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. W. Bełzy w Bydgoszczy.

Czytelnia Zbiorów Specjalnych.

Inną bolączką biblioteki był daleki od doskonałości katalog systematyczny, tworzony przez zmieniających się pracowników. Nowy dyrektor niemal natychmiast polecił jego rewizję, udało mu się dokonać to do sierpnia 1914 roku⁵³. Aby podnieść sprawność informacyjną katalogu Bollert nakazał sporządzenie wykazu słów kluczowych (indeksu), mając na uwadze szczególnie mniej wyrobionych czytelników. Rozważał też wydanie drukiem katalogu systematycznego, pomysł ten jednak nie został zrealizowany, prawdopodobnie z braku środków. Kolejną nową inicjatywą było włączenie do katalogu systematycznego artykułów z czasopism i wydawnictw zbiorowych. Dyrektor chciał w ten sposób ułatwić czytelnikom gromadzenie, przeważnie rozproszonej, literatury na dany temat. Ze sprawozdania dowiadujemy się, że praca postępowała m.in. dzięki zatrudnieniu wolontariuszy, do końca 1914 roku wykonano 2300 kart⁵⁴. Bollert zamierzał przerobić cały katalog systematyczny. Czy to się udało, trudno powiedzieć.

⁵¹ *Ibidem*, s. 17.

⁵² *Ibidem*, s. 18.

⁵³ *Ibidem*, s. 19-20.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 20.

Jak bardzo Bollertowi leżała na sercu sprawa udoskonalenia katalogów pokazuje jeszcze jedna jego inicjatywa. Powziął on myśl stworzenia katalogu centralnego wszystkich bibliotek bydgoskich. Wstępem do tego stało się powielenie katalogu systematycznego gimnazjum realnego w Bydgoszczy⁵⁵.

Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg

Wykazy nabytków zostały wprowadzone w bydgoskiej bibliotece przez G. Minde-Poueta. Od 1906 roku, co miesiąc, były wydawane drukiem⁵⁶. Każdy numer zawierał krótkie doniesienia o bibliotece i jej rozwoju. Stałą częścią publikacji były też wykazy nowych nabytków oraz wybranych grup książek z całego księgozbioru biblioteki. Celem wydawnictwa było zwrócenie uwagi mieszkańców i czytelników korzystających ze zbiorów biblioteki na wybrane partie księgozbioru oraz na nabytki. Wykazy były drukowane do 1912 roku⁵⁷. Ich druku zaprzestano prawdopodobnie ze względów finansowych, nie jest to do końca jasne. M. Bollert, dzięki specjalnej subwencji władz miasta, wznowił wydawanie „Mitteilungen...” od jesieni 1913 roku, nie zmieniając formuły pisma⁵⁸. Informator był dostępny w bibliotece, można było też go zakupić, za czasów Minde-Poueta trzeba było za niego zapłacić 1,50 (1,75) marek rocznie. Nowy dyrektor, dzięki dotacji, obniżył abonament do 50 pfennigów⁵⁹. Dowodem użyteczności wydawnictwa był, o czym przekonuje autor sprawozdania, wzrost liczby zamawianych książek⁶⁰. Bollerta można uznać za propagatora działalności informacyjnej biblioteki. Służyły temu również inne jego działania. Latem 1914 roku zorganizował w bibliotece wystawę książek. Ponadto polecił założenie księgi życzeń, która od października 1914 roku funkcjonowała w czytelni. Czytelnicy mieli do niej wpisywać tytuły książek, które chcieliby, aby zostały zakupione przez bibliotekę. Stałą troską Bollerta było też odnowienie księgozbioru podręcznego w czytelni⁶¹.

Zakończenie

Sprawozdanie Bollerta, mimo jego niekompletności i pewnej tendencyjności, należy uznać za ważny przyczynek do dziejów bydgoskiej książki. Autor zawarł w nim wiele informacji, przedstawił swoje opinie, podzielił się planami na przyszłość. Pokazuje ono też dobrze wstępny bilans dokonań Bollerta. Waga

⁵⁵ *Ibidem*

⁵⁶ G. Minde-Pouet: *Die Bromberger Stadtbibliothek*. Lissa 1911.

⁵⁷ *Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg. Jhrg. 1 1906/1907*. Bromberg 1907.

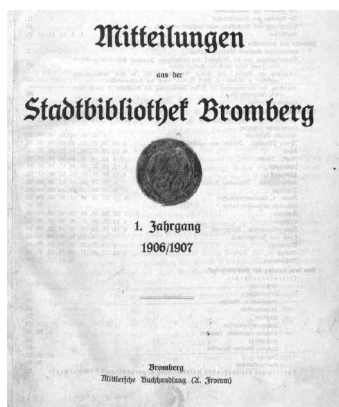
⁵⁸ M. Bollert: *Jahresbericht...*, s. 5-6.

⁵⁹ G. Minde-Pouet: *Die Bromberger Stadtbibliothek*. Lissa 1911.

⁶⁰ M. Bollert: *Jahresbericht...*, s. 5-6.

⁶¹ *Ibidem*, s. 6-7.

Strona tytułowa *Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg*.

Źródło: *Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg*.

sprawozdania ma swoje źródło w jego chronologii podmiotowej i przedmiotowej. Jest to dokument czasu wojny, opisujący działalność biblioteki w przededniu i podczas wojny. Wpłynęło to zapewne na pewną wstrzemięźliwość w opisywaniu zadań, w unikaniu tematów wojennych. Dlatego też pewnie, nie ma w nim ani słowa o życiu codziennym czy życiu kulturalnym Bydgoszczy na początku I wojny światowej. Dzięki Bollertowi wiemy natomiast, kto korzystał z biblioteki i co biblioteka kupowała w tym czasie, znamy główne grupy zawodowe czytelników. W świetle sprawozdania biblioteka funkcjonowała w miarę normalnie. Pewnie, gdyby nie wybuch wojny, mogłaby działać lepiej. Biorąc jednak pod uwagę okoliczności, efekty działalności instytucji należy ocenić pozytywnie. Z perspektywy ponad

100 lat, decyzję Bollerta o niezamykaniu biblioteki trzeba uznać za słuszną. Była to decyzja przemyślana. Bardzo możliwe, że dyrektor miał też na uwadze fakt, wobec zakazu działalności wszystkich organizacji, iż obok teatru była to jedyna placówka kulturalna działająca w mieście, jedyna – poza prasą – możliwość uczestnictwa w kulturze.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na to, że powołanie M. Bollerta na dyrektora Bibliotek, było bardzo dobrą decyzją. Świadczy o tym nie tylko sprawozdanie, ale także bilans całego okresu działalności instytucji pod jego kierownictwem. Bollert pozostał na stanowisku aż do objęcia go przez polskiego następcę, Witolda Bełzę⁶². Dalsza droga życiowa dyrektora biblioteki i autora sprawozdania również świadczy o jego niezłomności i pracowitości. Z Bydgoszczy wyjechał do Dreżna, gdzie objął posadę w Sächsische Landesbibliothek, którą zarządzał przez 17 lat. Była to biblioteka naukowa, typowa dla XIX wieku. Odechodząc z niej w 1937 roku, pozostawił ją w jak najlepszym stanie. Poprzez liczne reformy uczynił z niej jedną z najnowocześniejszych bibliotek naukowych w Niemczech⁶³. Przeszedł na emeryturę, ponieważ nie godził się na naciski polityczne ze strony funkcjonariuszy NSDAP, odmówił wstąpienia do partii. Następnie

⁶² A. Węglerska: *Bydgoska księżnica. Zarys dziejów. W: Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903-2013*. Bydgoszcz 2013, s. 5-51.

⁶³ U. Hohoff: *Wissenschaftliche Bibliothekarinnen und Bibliothekare als Opfer der NS-Diktatur. Eine Übersicht über 250 Lebensläufe seit dem Jahr 1933. Teil 1: Die Entlassungen. „o-bib” 2015 H. 2, s. 15.*

M. Bollert wyjechał do Radebeul, gdzie spędził 20 lat (1937-1958). W wieku 80 lat przeniósł się z NRD do Niemiec zachodnich, zamieszkując w Röttgen koło Bonn w domu swojej córki. Tam zmarł 6 marca 1968 roku⁶⁴.

Z polskiej perspektywy ocena działalności Bollerta jest niejednoznaczna. Trudno się nie zgodzić ze stwierdzeniem, że zasłużył się dla miasta i dla kultury, prowadząc bibliotekę i przyczyniając się do jej rozwoju. Godzi się również wspomnieć, że był on aktywnym członkiem Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft, najważniejszego stowarzyszenia kulturalno-naukowego Bydgoszczy, wielce zasłużonego także dla rozwoju Biblioteki Miejskiej⁶⁵.

Niestety, Bollert traktował bibliotekę jako element, a może i jako narzędzie polityki umacniania niemieczyny. Za jego kadencji nie było w bibliotece miejsca dla polskich gazet i czasopism, także dla „Dziennika Bydgoskiego”. Książki w języku polskim były reprezentowane w księżnicy marginalnie. Teodor Brondowski w znakomitym, analitycznym tekście o Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy, zamieszczonym w księdze pamiątkowej wydanej z okazji 10-lecia działalności w niepodległej Polsce, doliczył się ledwo 300 książek w języku polskim, w dość przypadkowym wyborze⁶⁶. Dopiero po latach, w przededniu przekazania biblioteki w polskie ręce, dyrektor zauważył potrzebę wzbogacania polskiego księgozbioru, jakby nie pamiętając, że społeczność polska, wprawdzie niewielka (11%)⁶⁷, była obecna przez cały czas w Bydgoszczy, a swoje potrzeby duchowe musiała realizować, tworząc własne biblioteki i towarzystwa⁶⁸.

Pełną ocenę rządów Bollerta w Bydgoszczy dać może osobna rozprawa na ten temat. Przygotowując ją, warto sięgnąć do archiwaliów z tego okresu znajdujących się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy oraz w archiwum Sächsische Landesbibliothek. Pełny bilans i ocena dokonań zawodowych i naukowych Bollerta będzie widoczna jednak dopiero także z perspektywy jego dalszej służby bibliotecznej w Sächsische Landesbibliothek w Dreźnie.

⁶⁴ Ch. Hebig: *Ein großes Leben durch ein großes Werk. Zum Gedenken an Prof. Dr. Martin Bollert*. „Biblos“ 1992 Bd. 41, s. 75-86.

⁶⁵ Zob. *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg. 13. Jahresbericht 1914/1915*. Bromberg 1915. Zob. też H. Rasmus: *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*. [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*. Zbiór artykułów pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego. Bydgoszcz 1996, s. 108-114.

⁶⁶ Zob. T. Brondowski: *Chronica sive de rebus in Bibliotheca Bidgostiensi peraclis*. W: *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*. Bydgoszcz 1931.

⁶⁷ G. Ohloff, op. cit., s. 8.

⁶⁸ A. Chlewicka: *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów. Zarys dziejów*. „Kronika Bydgoska” 2012, T. 33, s. 49-70.

Bibliografia

- Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Bromberg*. 1914 Nr. 31, s. 322-325.
- Balzer B.: *Die preußische Polenpolitik 1894-1908 und die Haltung der deutschen konservativen und liberalen Partei (unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Posen)*. Frankfurt am Main 1990.
- Benutzungsordnung*. Stadtbibliothek Bromberg. 4. Ausg. Bromberg 1915.
- Benutzungsordnung*. Stadtbibliothek Bromberg. 5. Ausg. Bromberg 1918.
- Bericht der Kruppschen Bücherhalle über das Betriebsjahr 1900/1901*, Essen 1901.
- Bericht der Kruppschen Bücherhalle über das Betriebsjahr 1901/1902*, Essen 1902.
- Bericht der Kruppschen Bücherhalle über das Jahr 1899/1900 mit Anlage: Die Verwaltung und Einrichtung der Bücherhalle*, Essen 1900.
- Bericht über die Verwaltung der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Bromberg für die Rechnungsjahr 1898-1910*. Bromberg 1911.
- Bollert M., Paul Ladewig 1858–1940, „*Zentralblatt für Bibliothekswesen*”, 1942, H. 3–4 s. 160–168.
- Bollert M.: *Erinnerungen an die Bromberger Bibliotheken*. „*Ostdeutsche Monatshefte für Kunst und Geistesleben*“ 1920 H. 1 s. 503-505.
- Bollert M.: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913-1914*. Bromberg 1915.
- Bollert M.: *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1915*. Bromberg 1916.
- Bromberg*. Hrsg. vom Verein der Haus- und Grundbesitzer. Bromberg 1914.
- Bromberger Feldbriefe... von Angehörigen der Stadtverwaltung*. Bromberg 1914-1917.
- Brondowski T.: *Chronica sive de rebus in Bibliotheca Bidgostiensi peraclis*. W: *Na dzieśięćciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*. Bydgoszcz 1931.
- Buder J.: *Minde-Pouet Georg*. W: *Neue Deutsche Biographie* 17 (1994), s. 534-535 [online] [dostęp: 29.06.2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz63477.html>.
- Chlewicka A.: *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów. Zarys dziejów*. „*Kronika Bydgoska*“ 2012, T. 33, s. 49-70.
- Deckert H.: *Erbe und Verpflichtung um Tode Martin Bollerts*. „*Zentralblatt für Bibliothekswesen*” 1968 H. 8, s. 479-482.
- Den Krieg sammelnde Weltkriegssammlung der Deutschen Nationalbibliothek*. Berlin 2014.
- Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*. 13. *Jahresbericht 1914/1915*. Bromberg 1915.
- Die Verwaltung und Einrichtung der Kruppschen Bücherhalle*. Essen 1905.
- Die Verwaltung und Einrichtung der Kruppschen Bücherhalle*. Essen 1910.
- Gębołyś Z.: *Die Bromberger Stadtbibliothek (Biblioteka miejska w Bydgoszczy) w świetle referatu Georga Minde-Poueta*. „*Kronika Bydgoska*” 2020, T. 41, s. 367-381.
- Gębołyś Z.: *Paul Ladewig - życie długie, zmienne, ale ciekawe* W: *Wokół „Katechizmu biblioteki” Paula Ladewiga*. Red. Z. Gębołyś. Bydgoszcz, 2019, s. 15-33.
- Geißler D., Hermann Ch.: *Georg Minde-Pouet. W: Sächsische Biografie*. [online] [dostęp: 29.06.2020]. Dostępny w World Wide Web: [http://saebi.isgv.de/biografie/Georg_Minde-Pouet_\(1871-1950\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Georg_Minde-Pouet_(1871-1950)).

- Georg Minde Pouet. W: Wikipedia [online] [dostęp: 29.06.2020]. Dostępny w World Wide Web: https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Minde-Pouet ; https://pl.wikipedia.org/wiki/Georg_Minde-Pouet.
- Grysińska-Jarmuła K.: *Bydgoszcz w okresie I wojny światowej*. „Kronika Bydgoska”, 2014, T. 35, s. 25-40.
- Hebig Ch.: *Der inneren Berufung gefolgt. Zum 20. Todestag von Prof. Dr. Martin Bollert*. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1968, H. 4, s. 169-172.
- Hebig Ch.: *Ein großes Leben durch ein großes Werk. Zum Gedenken an Prof. Dr. Martin Bollert*. „Biblos” 1992 Bd. 41, s. 75-86.
- Historia Bydgoszczy*. Pod red. nauk. M. Biskupa. T. 1 do roku 1920. Bydgoszcz 1991.
- Hohoff U.: *Wissenschaftliche Bibliothekarinnen und Bibliothekare als Opfer der NS-Diktatur. Eine Übersicht über 250 Lebensläufe seit dem Jahr 1933*. Teil 1: *Die Entlassungen*. „o-bib” 2015 H. 2, s. 1-32.
- Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken*. Hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare. Jhrg. 12. Leipzig 1914, s. 25.
- Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken*. Hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare. Jhrg. 11. Leipzig 1913, s. 25.
- Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1916*. Bromberg 1917.
- Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1917*. Bromberg 1918.
- Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1918*. Bromberg 1919.
- Kabaciński R., Kotowski W., Wociak J.: *Bydgoszcz. Zarys dziejów*. Bydgoszcz 1980.
- Kamp N.: *Die Entstehung der Städtischen Bücherhalle Essen*. „Bibliothek” 1991, Nr. 3, s. 364-389.
- Kriegsnachrichten aus deutschen Bibliotheken*. Bromberg. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1914 H. ½, s. 44-45.
- Kunze H.: *Martin Bollert zum 75. Geburtstag*. „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1951, H. 9/10, s. 334-343.
- Martin Bollert. „Sächsische Biografie” [https://saebi.isgv.de/biografie/Martin_Bollert_\(1876-1968\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Martin_Bollert_(1876-1968)).
- Martin Bollert. W: *A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes: Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1925-1980*. Frankfurt a.m. 1985, s. 29.
- Martin Bollert. Wikipedia [online] [dostęp: 23.06.2021]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Martin_Bollert https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Bollert.
- Matyasik J.: *Skarby książki Bydgoskiej. Zabytkowe zbiory Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr Witolda Bełzy w Bydgoszczy*. Bydgoszcz 2018.
- Minde-Pouet G.: *Die Bromberger Stadtbibliothek*. Lissa 1911.
- Minde-Pouet Georg. W: *Encyklopedia Bydgoszczy*. [red. nac. Włodzimierz Jastrzębski]. Bydgoszcz 2011, s. 63.
- Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg*. 1906/1907 Jg. 1 – Jg. 11 1920.
- Mummendey R.: *Die Bibliothekare des wissenschaftlichen Dienstes der Universitätsbibliothek Bonn 1818-1968*. Bonn 1968, s. 54.

- Nitzschke K.: *Begeisterter Bibliothekar und engagierter Reformier*. „SLUB-Kurier” 2001 H. 4, s. 10-11.
- Od inkunabułów do e-bboków. Bydgoska księżnica 1903-2013*. [oprac. zespół A. Doman et al. Bydgoszcz 2013.
- Ohloff G.: *Prof. Martin Bollert. Die Bromberger Stadtbibliothek unter seiner Leitung 1913-1920*. Bromberg 1968 Nr. 26.
- Politik der Bücherei. Paul Ladewig und die jüngere Bücherhallenbewegung*, Zsgst. von W. Thauer, Wiesbaden 1963.
- Rasmus H.: *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*. [w.] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*. Zbiór artykułów pod red. Maksymiliana Grzegorza i Zdzisława Biegańskiego. Bydgoszcz 1996.
- Romaniuk M.: *Bollert Martin (1876-1968)*. W: *Bydgoski słownik biograficzny*. Praca zbiorowa pod red. J. Kutę. T. 1. Bydgoszcz 1994, s. 29-30.
- Romaniuk M.: *Bollert Martin (1876-1968)*. W: *Encyklopedia Bydgoszczy*. T. 1. Bydgoszcz 2011, s. 30-31.
- Romaniuk M.: *Niemcy bydgoscy wobec powrotu miasta do Polski w 1920 r.* „Kronika bydgoska” T. 10. Bydgoszcz 1990, s. 101-113.
- Romaniuk M.: *Prasa niemiecka w Bydgoszczy*. W: *Historia Bydgoszczy*. T. 2. Cz. 1 1920-1939. Pod red. nauk. M. Biskupa.
- Romaniuk M.: *Minde-Pouet Georg W: Bydgoski Słownik Biograficzny*. Praca zbiorowa pod red. J. Kutę. T. 1, Bydgoszcz 1994, s. 81-82.
- Szmańda E.: *Początki i rozwój działalności*. W: *Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903-1963*. Red. E. Pawlikowska. Bydgoszcz 1965, s. 59-62.
- Thauer W., *Vodosek P., Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland, 2 erw. Aufl.*, Wiesbaden 1990.
- Umschau und neue Nachrichten*. „Zentralblatt für Bibliothekswesen“ 1915 H. 5/6, s. 188.
- Urbanek Z.: *Bydgoszcz w okresie pierwszej wojny światowej*. „Kalendarz Bydgoski” 1972. Bydgoszcz 1975, s. 73-82.
- Verzeichnis der im Lesezimmer ausliegenden Zeitschriften*.
- Warschau A.: *Georg Minde-Pouet*, Lissa 1913.
- Węglerska A.: *Bydgoska księżnica. Zarys dziejów*. W: *Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903-2013*. Bydgoszcz 2013, s. 5-51.
- Wojciechowski M.: *Bydgoszcz w latach I wojny światowej oraz w okresie przelomu (1914-1920)*. W: *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*. Zbiór artykułów pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego. Warszawa 1996, s. 167-181.
- Wojciechowski M.: *W okresie pierwszej wojny światowej i powstania wielkopolskiego (1914-1920)*. W: *Historia Bydgoszczy*. T. 1. Pod red. M. Biskupa. Bydgoszcz 1991, s. 600-635.